

רעיון אחדות ישראל בתפישתו של הרב מרדכי אלישברג (1889-1817)

דוד שחר

הרב מרדכי אלישברג נמנה עם הרבנים שדבקו ברעיון של תחייה לאומית, ואשר החלו לעורר את העם לגאולה "בדרך הטבע" עוד בטרם נעשתה תנועת "חיבת ציון" לגוף מאורגן הפועל למען ההתיישבות בארץ-ישראל. בכלל הרבנים האלה נמנו גדולי הדור בהלכה ובהגות הדתית. דרכם לא היתה סוגה בשושנים, בשל היותם מיעוט בין חבריהם הרבנים. רובו של עולם הדת התורני לחם נגדם והעלה נימוקים שהסתמכו על מקורות דברי חז"ל, ואף האשים אותם בפגיעה ביסודות האמונה היהודית. ברם, הרבנים שתמכו ברעיון של תחייה לאומית הרגישו כי פעילותם הלאומית היא חיונית ודוחקת. הם ראו ברעיון הציוני תריס נגד אובדן הזהות היהודית ואמצעי למניעת הנטייה להתבוללות, וכמו כן מכשיר ללוחמה בתנועה לתיקוני-דת, וכל זאת על-ידי הטיית ההתעוררות הלאומית לאפיק של תחייה גופנית ורוחנית בארץ-ישראל.

תחילת פעילותו העצמית של הרב מרדכי אלישברג בשנות ה-70 והמשכה בשנות ה-80, עת נעשתה תנועת "חיבת ציון", לתנועה מאורגנת הפועלת למען ההתיישבות בארץ-ישראל. הרב אלישברג היה מראשוני הרבנים נושאי דגל "חיבת ציון" שהיה מדגיש מתוך הסברה רחבה גם את הצד הלאומי וגם את הצד הדתי שבה.

ועידת קטוביץ (חשוון, תרמ"ה - נובמבר 1884) הקימה את הארגון המרכזי של תנועת "חיבת ציון". במהלך הדיונים הועלתה הצעתו של הרב אלישברג ביחס לארגונה ופעילותה של התנועה. בין השאר ציין בדבריו כי הוועד הפועל של התנועה צריך להיות בירושלים. הוא הרחיב את הדיבור על תפקידו של הוועד הפועל בארץ-ישראל והדגיש את חשיבות פעולתו למען השכנת שלום בין האנשים, ובייחוד בין משכילים, חסידים ושלומי אמוני ישראל¹.

בשנת תרמ"ז (1887) התכנסה ועידה של חובבי ציון בדרוזגניק. בוועידה נידונו עניינים שונים כמו קירוב רבנים אל רעיון חיבת ציון, תמיכה למושבות בארץ-ישראל, ביסוס של היישוב בארץ-ישראל מבחינה כלכלית, במקום פילנטרופיות ורכישת קרקעות בארץ-ישראל². בזמן הדיונים התחוללה סערה בשעה שבא-כוח אגודת ביאליסטוק, ר' יעקב בכרך, הציע להעמיד בראש ההנהגה רבנים מפורסמים, ולא שיעמדו בראשה משכילים. לילינבלום ושאר הצירים ממחנה המשכילים פחדו מפילוג בתנועה, אבל לא רצו לתת ל"קלריקלים" להשתלט עליה. כפתרון נתקבלה ההצעה כי מלבד "הגבאי הראשון", הוא ד"ר פינסקר, "יבחרו עוד שישה גבאים, שלושה מהם רבנים". הרבנים שנבחרו היו: הרב שמואל מוהליבר, ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) ור' מרדכי אלישברג. הרב מוהליבר והנצי"ב לא היו מרוצים מבחירתו החוזרת של פינסקר, שנחשב משכיל, לראש ההנהגה. כנגד זה, הרב אלישברג שמח על המשכת הפעולה על-ידי ד"ר פינסקר, שכן ראה צורך בשיתוף פעולה בין "הלאומיים הדתיים" לבין ה"לאומיים הטבעיים", ועם בחירתו כתב לחברו הנצי"ב כי אין בפעולה למען ישוב ארץ-ישראל בשיתוף עם בלתי-אדוקים משום חלילה "התחברות לרשע".

הוא הצביע על ההבדל הגדול שבין אנשי הרפורמה בדת, שמחקו את זכר ארץ-ישראל מן התפילות לבין המשכילים שבין חובבי ציון, המסורים לרעיון יישוב הארץ בלב ונפש³.

הרב מרדכי אלישברג לא העלים כי ביחס לתנועת "חיבת ציון" ישנן "שתי קצוות הרחוקים זו מזו מן הקצה אל הקצה" ואת הקצוות האלה הוא קורא בשם "לאומיים דתיים" ו"לאומיים טבעיים"⁴. "הראשונים" אש דת למו המקשר אותם באהבה כמוות, אל יתן דמי להם ולא יחשו עד ישימם ה' ארץ אבותינו תהלה בארץ", והאחרונים "אהבה טבעית לעמם ולארץ אבותיהם תקשר אותם בעבותות בל ינתקו."

הראשונים "באה להם התעוררותם מדברי התורה ונביאי עליון שלמדום מרבותיהם שלומי אמוני ישראל", והאחרונים "באה להם חבתם לעמם ולארץ אבותיהם ממקור חכמת דברי ימי עולם הכלליים לכל העמים ולכל הארץ, אשר למדום מפי רבותיהם חכמי אירופה."

השיתוף בין הדתיים והמשכילים, הוא לדעתו, רצוי והכרחי:

"כל חוזק ותוקף לאומי לא יחשב כמו האחדות, 'ולא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל כמו השלום'. האומה היותר חזקה בהתפרדה לרסיסים, החלקים מבטלים אלו את אלו ואפס כוחם, ויותר חלשה המתאחדת היא חזקה מהיותר גדולה המתפרצת... ואם פירוד הדיעות והכוחות מחליש אומה מסודרת היושבת שאננה על מקומה כמה היא מסוכנת לאומה חלושה ופזורה בין העמים שכל חוזקה בהנתן יד זה לזה באהבה ואחוה"⁵.

הרב אלישברג מבין ומדגיש כי שתי קבוצות אלה רחוקות במחשבה, אולם הוא מניח שיש מקום לשותפות והוא מנמק זאת מתוך ההבדל ההגיוני שבין יתרון לבין מגרעת, כי הלא גם לפי דעת המשכילים אין במעשה הדתיים רק יתרון, בשעה שבמעשה המשכילים אין לפי דעת החרדים רק מגרעת. מכיוון ששני סוגים אלה עוסקים בדבר משותף שהוא "עניין יישוב ארץ-ישראל, מרכז תקוות האומה כל הימים", הרעיון של יישוב ארץ-ישראל על-ידי התיישבות חקלאית הוא המאחד את בעלי המניעים הדתיים ואת בעלי המניעים הלאומיים במעשה אחד "להפוך ארץ נשמה... לארץ מישבת", והוא אינו למגרעת לאף אחד מן הצדדים:

"הבריה התיכון אשר בכוחו לחבר את לבבות בני ישראל הוא מצווה אחת כוללת ומשותפת וישוב ארץ-ישראל שמה. המצווה הלזו בכוחה לקרב רחוקים ולאחד את הקרעים אשר בבית ישראל. המשכילים והיראים צמודים יהלכו, אין בה לא פירוד הדיעות ולא שינוי השקפות שיהיו חוצצים בזה"⁶...

הסבלנות כלפי החופשיים-המשכילים וההכרה בהכרח שבשיתוף הפעולה בין שני חלקי האומה אופייניים לרב אלישברג ומציינים את הייחוד שבאישיותו. לדעתו, החברה היהודית המסורתית עצמה תלויה במשכילים שפרקו את עולה, אם באמת ובתמים היא רוצה להשיג את עצמאותה. המשימה המשותפת של יישוב ארץ-ישראל מחייבת אפוא התייחסות חדשה של שומרי המסורת אל אותם המשכילים השבים אל עמם ומבקשים לפעול לשחרורו ולתיקונו. אך משימה חדשה זו מחייבת גם יחס חדש של המשכילים אל החוגים המסורתיים.

הרב אלישברג הציג את חידושה של תנועת חובבי ציון המורכבת מ"שני מיני חברים" כדרך לאיחודם של בעלי מגמות סותרות תחת קורת גג אחת. אך ככל שתמיכתו של הרב אלישברג באחדות זו נראית פשרה פרגמטית שקמה כדי להחליש את התנגדותה של האורתודוקסיה הקיצונית, הרי בעיניו היה זה חידוש שביטא את עומק השקפתו על פגמים של גלות ועל דרך תיקונם על-ידי יישובה של ארץ-ישראל. לדעתו, ההפרדה בין "התורה והחוכמה" היא מסימניה של הגלות והיא שהכריחה את העם לשאוף "תורה מאת גדולי ישראל וחכמה מאת גדולי העמים". הפרדה זו פילגה גם את העם והרחיקה את "חכמי התורה" ואת "חכמים הטבעיים" זה מזה, עד שכל פלג חי בעולם אחר ושונה.

ומכאן מסקנתו :

"כשאנו צריכים לעשות דבר כללי לטובת הלאום, צריכים אנו לחבר שתי החכמות יחד על-ידי אנשים נפרדים, האחד גדול בתורה והאחד בחכמה, וכשהם מחוברים כאחד כבר חזרה השלמות הראשונה... לקדמותה"⁷.

משימה חדשה זו של איחוד הדעות והלבבות כדרך להכשרת העם לקראת התחייה הלאומית היא יישובה של ארץ-ישראל. המשימה "להפוך ארץ נשמה לארץ חמדה מלא פרי תבואה" היא מעל לכוחו של היחיד, אך "אם יתאחדו כל הכוחות יחד" - יוכלו לעמוד בה.

הרב אלישברג הבליט את תיקון הפגמים על-ידי חיים בקהילה חקלאית, אשר "רוב מעשיה אינם נקנים אלא בחבורה". עובדי האדמה רואים גם ב"חוש ובשכל" כי הברכה באה "על-ידי השלום והאחדות" ואותה ברכה בעצמה "שבאה לאחד זוכים בה כאחד כל השכנים"⁸. "וככל שאלישברג הילל ושיבח את רוח השותפות והשלום שבקהילה החקלאית, הרי ניסיונות ההתיישבות בארץ-ישראל ומרידות מתיישביה הוכיחו ש"איש אחד יכול להרוס באפו ובחמתו, מה שיבנו רבים ובכל מאמצי כוחם"⁹.

הצעתו של הרב אלישברג היתה ליצור "בעל תפקיד חדש למושבות, הוא רודף השלום", אשר יפתח את רצון המתיישבים "להושיע את הכלל" והוא הבהיר כי -

"ענין המשרה הזאת לא חדשה היא בכלל, רק היא נמצאת במדינת ליטא ופולין בכמה עיירות בשם 'מגיד', שדורש בעירו בשבתות ויו"ט ובכל עתות הפנויות, לעורר את העם ליראת השם, לשמירת תורה ומצווה, לסור מרע ולעשות טוב, בין בדברים שבין אדם למקום, בין בדברים שבין איש לרעהו, בהחזקת המידות הטובות, צדק ומשפט ומישרים שלום ואהבה חיבה ורעות והרחקת המדות הרעות, כמחלוקת ריב ומדנים נקמה ונטירה וכו' - וכל בני העיר מספקים את צרכיו מקופת הציבור"¹⁰...

בהצעתו של הרב אלישברג ביצירת תפקיד "רודף השלום" בא לידי ביטוי עומק תחושתו בדבר השינוי הנדרש מן המתיישבים. הם נתונים למצב חדש שהם לא הוכשרו לקראתו, ואין בידי המוסדות המקובלים ללמדם איך לעמוד בו. אך ככל שהצעתו מבטאת את התמורה העמוקה שרעיון יישוב הארץ ביקש לחולל, הרי הצגתה בדמות המוכרת והמקובלת של "המגיד" שבחברה המסורתית באה לקרב את החדש אל הישן והציגה את הישן "בתבנית ובלבוש אחר". העברת פונקציה שולית במעמדה בחברה המסורתית אל המרכז של חיי הקהילה החקלאית היתה ביטוי מובהק לתמורה החברתית שאליה כיוון אלישברג את דבריו, ורק "אנשי התווך" כמוהו יכלו לעמוד על הצורך לשינוי והיפוך אלה.

ייחודו של "רודף השלום" בכך שהוא פועל בקרב ציבור מוגדר ומשימתו מוגדרת ומפורשת. המגיד בחברה המסורתית פנה אל ציבור מגוון. יש בו "המוסיפים מחול על הקדש ותורתם קבע", ויש ה"פועלים ועובדים" ואפילו מצמצמים ומקילים "בכמה וכמה דברים מדיני התורה", ויש הנאחזים בזה וגם מזה לא יניחו ידם. ולכן מבזים המגידים את העולם הזה ומציגים את מאמציו והצלחותיו של האדם כ"הבל הבלים". שונה תחום פעולתו של "רודף השלום" בקהילה החקלאית. הוא יזרז את האדם לעבוד "את עבודתו ביד חרוצים", יבזה את העצלות ואת הלהיטות אחרי מותרות וירומם את עבודת האדמה ואת ההסתפקות במועט וגם יבליט את שכרו של הפרט בטובה שבאה לכלל. מתפקידו של "רודף השלום" תהיה גם פעילות הפנאי ופיתוח כושרם המקצועי של המתיישבים¹¹.

פירוט תפקידיו של "רודף השלום" בקהילה החקלאית מציג אותו כמנהיג מוסרי ומקצועי, הפועל למען האינטרסים המשותפים של המתיישבים, ומבליט את תלותם זה בזה וכופה - בשם טובת הכלל - את הסדר ואת המשמעת הדרושים לקיומה ולהתפתחותה של הקהילה.

חיוניות התפקיד הודגשה בכך שהרב אלישברג ביקש להטיל את שכרו של "רודף השלום" על קופת חובבי ציון. כך רצה להבטיח את אי-תלותו של "רודף השלום" באנשי הקהילה או בשלטונות היישוב. כך הבליט גם את האחריות הכלל-יהודית ליישוב ארץ-ישראל, המסורה בידי מנהיגותה של תנועת "חיבת ציון."

"מה נשתנה הרב הזה - שישב בעיר קטנה...? במה זכה לקנות לו לבות אנשים... שאינם חולקים כבוד לרב אף במקום שאין חלול ה' האם במה שלקח חלק בענייני ישוב א"י? ... או האם היה הוא מאלה הרבנים המגלים פנים בתורה שלא כהלכה בשביל לעשות לבני דורם מטעמים כאשר אהבו? ... ובמה אפוא היה כוחו גדול למשוך אליו כל הלבבות ¹²"? שאלות אלו מציג אחד העם במטרה לנסות להעריך את דמותו ופועלו של הרב אלישברג. לדעתו, מאז התעורר הרעיון הלאומי, לא חדלו רבים מן ה"דתיים" להראות באצבע מאשימה על אחיהם ה"טבעיים" ולהזכירם תמיד את עוונם, שזיקתם לעמם לא זיקה דתית היא, אלא זיקה "הבאה מן ההדיוט". מול כל אותם הרבנים היוצאים להילחם בעד "עלבונה של תורה" ו"עוטים מעיל קנאה ומקל חובלים בידיהם וממרום כסא כבודם, מלמעלה למטה, הם משליכים חיצים ואבני בליסטראות על ראשי שנואיהם ומנודיהם, מרעישים עליהם שמים וארץ... ובקצף גדול יעוררו בלב צאן מרעיתם קנאה ושנאה דתית בשם ה' אלהי ישראל" - הרב אלישברג מציג גישה שונה: "לבו מלא אהבה שאינה תלויה בדבר לכל העם, כמו שהוא, בלי הבדל כיתה. תחת לחרף, לקלל ולזעוק... לעורר מדנים בין אחים, הוא מדבר בנחת ובענווה ובנעימה, נותן צדק לכל פועלי צדק ומשתדל לחבר את הקצוות, להרבות שלום ואחוזה ורעות בין העוסקים בעבודת הקודש, משני המינים..."

בדרכו הציבורית ובדעותיו בשאלות האומה, מסמל הרב אלישברג בעיני אחד העם את תקוותה של התנועה הציונית. עם שהרב אלישברג דואג בכל נפשו לקיום הדת ושומר משמרתה, הוא נותן דעתו לכך שקיום האומה הוא חפץ כללי משותף, "לכן ישכיל להגן על הדת בשם הלאומיות, וידרוש בצדק מן הלאומיים הטבעיים שיכבדו גם הם תורה ומצווה לשמה של הלאומיות..."

מכאן, הציונות לפי תפישתו של הרב אלישברג חייבת להתאים עצמה למציאות היהודית בת הזמן בה העם מתפלג לדתיים ולחילוניים. הציונות צריכה למצוא את האיזון בין המסורת היהודית לבין התרבות החילונית, ליצור את המכנה המשותף שיאפשר המשך השייכות הלאומית.

הערות:

1. הארכיון הציוני, אוסף דרויאנוב תיק 39.
2. על מטרתה ומהלכה של הוועידה וההחלטות שנתקבלו בה, עיין: י' קלויזנר, מקטוביץ עד באזל, התנועה לציון ברוסיה, הספרייה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 134-139.
3. המכתב נדפס בביוגרפיה של ר' מרדכי אלישברג, שנכתבה בידי בנו יהונתן ושנדפסה בראש ספרו של הרב אלישברג - ספר שביל הזהב, ווארשא, תרנ"ז. נוסח אחר של המכתב, מקוצר, מובא על-ידי: י' ל' אפל, בתוך ראשית התחייה, תל-אביב, תרצ"ו, עמ' 538.
4. אלישברג, ספר שביל הזהב, עמ' 28-30. וגם: במכתבו של הרב אלישברג אל פינסקר מיום 5.10.1888, מובא על-ידי א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ב, כרך ג', עמ' 1319.
5. אלישברג, ספר שביל הזהב, עמ' 31.
6. שם
7. הרב מרדכי אלישברג, מבחר מאמריו, בעריכת א' מ' גנחובסקי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 50.
8. שם, עמ' 59.
9. שם, עמ' 52.
10. דברים אלה נאמרו במכתב לפינסקר מיום א' בשבט תרמ"ח, מובא על-ידי א' דרויאנוב, שם, כרך ב' עמ' 746.
11. ספר שביל הזהב, עמ' 75-76.
12. אחד העם, "ר' מרדכי אלישברג", בקובץ - כל נתיבי אחד העם, דביר, תל אביב, עמ' מ"א.